

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció tézisei

Laczkó Eszter

*Prédikáció és liturgia – Liturgikus szövegek Temesvári Pelbárt
prédikációiban*

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Kállay Géza PhD, egyetemi tanár

Európai és Magyar Reneszánsz Doktori Program

A Doktori Program vezetője: Dr. Horváth Iván DSc, egyetemi tanár

A védési bizottság tagjai:

Dr. Déri Balázs PhD, egyetemi tanár, elnök

Dr. Madas Edit DSc, kutatócsoport-vezető, opponens

Dr. Török József DSc, egyetemi tanár, opponens

Dr. Horváth Iván DSc, egyetemi tanár, bizottsági tag

Dr. Nemerkenyi Előd PhD, megbízott előadó, titkár

Dr. Szelestei Nagy László DSc, egyetemi tanár

Dr. Kiss Farkas Gábor, PhD, egyetemi adjunktus

Témavezetők:

Dr. Bárczi Ildikó PhD, egyetemi docens (†)

Dr. Seláf Levente PhD, egyetemi adjunktus

Budapest, 2013.

Dolgozatomban Temesvári Pelbárt *Pomerium de sanctis* című prédikációgyűjteményének téli és nyári része alapján prédikáció és liturgia kapcsolatának két aspektusát, a szövegekben megjelenő, a szerző által megnevezett liturgikus idézeteket, valamint liturgiamagyarázatokat vizsgáltam.

Mivel disszertációm a *Sermones compilati* kutatócsoport szövegközlési tevékenységéhez kapcsolódva készült, ezért munkám első fázisát jelentette a dolgozat mellékletében szereplő táblázat elkészítése, melyben összegyűjtöttem és azonosítottam a *Pomerium de sanctis* két kötetében szereplő, a szerző által is jelölt liturgikus eredetű citátumokat, melyek a jövőben a szöveg digitális kiadásának részeként, a bibliai helyek megjelöléséhez hasonlóan jelenhetnek meg. Az idézetek azonosítása azzal együtt is indokoltnak tűnt, hogy a sermoszövegekben hivatkozott auktoritások nem minden esetben jelentenek közvetlen forrást, és a liturgikus idézetek kapcsán is felmerülhet a kérdés, hogy a szerző emlékezetből idéz, esetleg a breviáriumból vagy misszáléból keresi ki a szöveghelyet, vagy egyszerűen a forrásából veszi át. Ezekre a kérdésekre mindig az adott szöveghely részletesebb vizsgálatával adható válasz. Az idézetek liturgikus helyének azonosításához kortárs, ferences használatban lévő breviáriumot és misszálét használtam, kimondottan olyanokat, amelyek digitális formában is hozzáférhetőek, hogy Pelbárt internetes szövegkiadásában hiperhivatkozással szerepelhessenek egyfajta hálózatot teremtve a szövegek között. Bizonyos esetekben nem a ferences liturgikus könyvek, hanem a hazánkban nagy hatást gyakorló esztergomi liturgia segítségével tudtam azonosítani az idézetek liturgikus helyét, valamint felhasználtam az *Analecta Franciscana* 10. kötetében található verses liturgikus szövegeket is.

Mivel a liturgia meghatározó szerepével a prédikáció műfaját illetően több szinten is számolnunk kell, ezért szükség volt a vizsgálni kívánt területek egyértelmű kijelölésére. A munkám során felvethető kérdések és kutatási irányok meghatározását leginkább a sermokatatás legjelentősebb szervezete, az International Medieval Sermon Studies Society által 2004-ben a témában szervezett szimpózium előadásából összeállított tanulmánykötet anyaga segítette, mely a két terület, prédikáció és liturgia kapcsolatának különféle aspektusait világítja meg. A Temesvári Pelbárt prédikációira összpontosító kutatásom során a szakirodalom figyelembevételével liturgia és prédikáció kapcsolatának négy rétegét különítettem el:

- Elsőként a liturgikus esemény integrálja a prédikációt, amennyiben a sermo szóbeli formája annak keretein belül, a mise meghatározott pontján és a liturgikus tér erre a funkcióra kijelölt helyén hangzik el.

- Másodszor a liturgikus esemény orientálja a prédikátort, hiszen a liturgikus alkalom szolgáltatja számára a kifejtendő témát, és rendszerint a napi liturgia szövegeiből kerül ki a sermo gondolatmenetének kiindulópontját képező alapidézet (*thema*). A modellsermo-gyűjtemények felépítése követi a liturgikus ünnepek rendjét, és az egyes ünnepekhez kapcsolódó, sok szempontból kiszámítható tematika lehetővé teszi egyes tárgykörök évenkénti ismétlését.
- Harmadszor a liturgikus szertartások szövegei részét képezik annak a szöveg univerzumnak, amelyből a *thematikus sermót* kompiláló prédikátor a mondanivalóját alátámasztó szövegrészeket kiemeli. A prédikációkban szereplő idézetek egyik jellegzetes csoportját alkotják azok a citátumok, amelyekről a prédikátor elárulja, hogy az Egyház liturgiájából származnak, ezeket az idézeteket hagyományosan az *Ecclesia canit*, esetleg *canitur* kifejezéssel, vagy az idézet liturgikus helyének, műfajának megnevezésével (*in officio, in introitu missae, in collecta, in antiphona, in hymno, in prosa* stb.) vezetik be.
- Prédikáció és liturgia kapcsolatának negyedik aspektusaként tekinthetünk azokra az esetekre, amikor a sermo visszautal a liturgia bizonyos szegmenseire, akár szertartásaira, akár szövegeire, és azokhoz kommentárt, magyarázatot fűz.

Disszertációmban e két utóbbi aspektussal, a szövegekben szereplő, a szerző által megnevezett liturgiából származó idézetekkel, valamint a liturgiamagyarázatokkal foglalkoztam. A liturgikus idézetek vizsgálata kapcsán arra a kérdésre kerestem választ, hogy ezen citátumok tanítást alátámasztó tekintélyként való használata milyen esetben válik fontossá a prédikátor számára, s hogy mennyiben tekinthető általánosan elterjednek más szerzőkkel összehasonlítva Pelbárt eljárása. Az allegorikus liturgiamagyarázatokkal kapcsolatban egyrészt azt kutattam, hogy a liturgiának mely területei azok, melyekhez Pelbárt magyarázatokat fűz, valamint, hogy az allegorikus magyarázatok Pelbártnál megjelenő típusai milyen egyéni vonásokat hordoznak, milyen alkotói módszerekről és forráshasználatról árulkodnak.

Munkám során az összehasonlító vizsgálat módszerét alkalmaztam, mivel a sermoirodalomra jellemző rendkívüli homogenitás miatt a sajátosságok felmutatása csak összehasonlító vizsgálatok segítségével, az azonosságok megállapítása után lehetséges. Az összehasonlítás alapjául az 1500 körül megjelent, a szerző számára alapos okkal feltételezhetően hozzáférhető nyomtatott prédikációs segédkönyvek anyaga szolgál, melyhez a hozzáférést alapvetően a korszak anyagát széleskörűen feldolgozó „Verteilte Digitale Inkunabelbibliothek” honlap biztosította. Figyelembe vettem olyan szerzők

munkáit is, akik nem Pelbárt korában alkottak, de műveik nyomtatott változatai igen elterjedtek voltak, és ennek köszönhetően kortárs anyagként tekinthetünk szövegeikre. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a kompilációs technika jellegéből fakadóan az összehasonlító vizsgálatok segítségével elsősorban tendenciák mutathatók be, a valószínűsíthető források megjelölése bizonyos mértékig viszonylagos a figyelembe vehető korpusz nagysága miatt, ezért bizonyos elvarratlan szálak és a további bővítés lehetősége szervesen hozzátartozik a későközépkori prédikációirodalom jelenségegyüttesének vizsgálatához.

Dolgozatom első fejezetében a prédikációszerkesztés elméleti háttérét képező *ars praedicandi* műfajának útmutatásait vizsgáltam meg abból a szempontból, hogy a beszédekben szereplő liturgikus hivatkozásokról és a liturgiamagyarázatok jelentőségéről nyilatkoznak-e, és ha igen, akkor miképpen, illetve tartalmazznak-e olyan elméleti szempontokat, melyek iránymutatásként szolgálhatnak vizsgáldásom szempontjából. Az áttekintésben a műfaj történetének különböző korszakaiból származó, meghatározó jelentőségű szövegek (Thomas de Chobham: *Summa de arte praedicandi*; Humbertus de Romanis: *De eruditione praedicatorum*; Alanus de Insulis: *De arte praedicatoria*; Henricus de Hassia: *De arte et vero modo praedicandi*; Antoninus Florentinus: *Summa Theologica*) iránymutatásait vettem figyelembe. Az *ars praedicandik* vizsgálata nyomán megállapítottam, hogy a prédikációelmélet segédkönyvei a gyakorlattól eltérően nem tartják számon a hivatkozható auktoritások között a liturgikus szövegeket, a liturgiát illetően lényegében csak a liturgiamagyarázatot tartják számon, s csak utalásszerűen vesznek tudomást egyéb liturgikus szövegek jelenlétéről, melyeket a prédikáló papok esetenként a beszéd ékítésének céljából alkalmaznak.

A következő fejezetben a *Pomerium de sanctis* nyári részének 74., Szent Ferenc stigmatizációjának ünnepére írt beszédében igazoltam, hogy a prédikátor a liturgikus szövegek egy csoportját más auktoritásokhoz hasonlóan, a tanítást alátámasztó tekintélyként használja fel. E gyakorlatot a „*lex orandi lex credendi*” alapelv megvalósulásaként értelmeztem, amely szerint a liturgia egyes esetekben a teológia elvont megfogalmazásainál tökéletesebben fejezi ki az Egyház hitét. Pelbárt e beszédében Szent Ferenc stigmáinak valódiságát bizonyítja a liturgiából vett idézetek segítségével. Párhuzamos helyek figyelembevételével megállapítottam, hogy a ferences prédikátor a témával kapcsolatban kialakult hivatkozási kánont követ, amikor a stigmák hitelességének bizonyításául liturgikus szövegeket is idéz. E hivatkozási kánon valószínűsíthetően eredetileg Bartholomaeus de Pisis *Liber Conformitatum* című művéből eredeztethető,

Pelbárthoz valószínűleg Robertus Caracciolus közvetítésével jut el. Szintén a párhuzamok segítségével világítottam rá Pelbárt alkotói módszerére, arra, ahogyan a szövegalkotási eljárás elvének átvétele után egyben el is szakad mintájától, és a szóba jöhető liturgikus szövegek közül már szabadon választja ki a tanítást alátámasztó citátumokat.

Disszertációm további fejezeteiben az allegorikus liturgiamagyarázat eredetét tárgyaló rövid elméleti bevezető után a *Pomerium de sanctis* liturgiamagyarázataival foglalkoztam. Elsőként a *Dedicatio ecclesiae* ünnepére írt négy beszéddel (PA103; PA 104; PH095; PH096), melyek Pelbárt legrészletesebb liturgiára vonatkozó magyarázatot tartalmazó beszédei, segítségével körvonalaztam azt a tudást, amit a prédikátor a liturgikus térre és időre vonatkozóan megfogalmaz. A templomszentelési beszédek magyarázatai közül részletesebben foglalkoztam a templomszentelési rítus allegorikus értelmezésével, a templomallegóriával, valamint a liturgikus idő tagolásának magyarázatával, melyek a kortárs prédikációirodalomban is a templomszentelés ünnepének jellegzetes témáit jelentik. Pelbárt és prédikátortársai magyarázatainak jellemzéséhez figyelembe vettem a 11–12. századi liturgiakommentárok értelmezéseit, melyek, ahogyan erre bizonyos szerzőket megnevezve Pelbárt is utal, a prédikátorok számára is az allegorikus értelmezések mintájául szolgáltak még akkor is, ha utóbbiak rendszerint jóval egyszerűbb allegorikus magyarázatokat nyújtanak. Pelbárt templomszentelési beszédeit a prédikációirodalom szövegeivel összevetve megállapítottam, hogy az allegorizáló eljárást alkalmazó szerzők lényegben nem ismétlik egymást, az allegorikus liturgiamagyarázatok nem a hagyományos kompilátori eljárást követve, változtatás nélkül kerülnek egyik szerzőtől a másikhoz, hanem az egyes szerzők az értelmezés alaptípusait követve egyfajta allegorikus meditáció eredményeként hozzák létre saját magyarázataikat az adott témakörben rendelkezésükre álló értelmezési lehetőségek elemeiből. Ennek következtében a szövegek összehasonlítása során teljesen egyező liturgiamagyarázatot nem találtam, ugyanakkor épp ez tette lehetővé a Pelbárt magyarázataiban megfigyelhető egyéni vonások bemutatását, így a logikus gondolatmenet felépítésének az igényét, az ábécésorrend jellegzetes alkalmazását, valamint a ferences gondolkodásmód bizonyos megnyilvánulásait.

A *Divisio apostolorum* ünnepére írt beszédben (PA027) az Apostoli hitvallás tekintélyét alátámasztó apostolkatalógus jelentette vizsgálódásom kiindulópontját. A Credo-magyarázathoz kapcsolódó apostolkatalógusok kialakulásának és jellemzőinek áttekintése után, párhuzamos helyek figyelembevételével megállapítottam, hogy Pelbárt szövegének katalógusa nagy valószínűséggel köthető Franciscus de Mayronis hitágazatokat

magyarázó traktátusához. Szintén a párhuzamos helyek figyelembevételével, vagyis az apostolok széteszülésének ünnepére írt beszédek segítségével mutattam rá, hogy Pelbárt sermója összefüggésbe hozható Petrus de Palude *Divisio apostolorum* ünnepére írt beszédével, és közvetve a *Hortulus reginae* című segédkönyv ünnepre szánt prédikációjával. Az összehasonlítások során nyilvánvalóvá vált, hogy az Apostoli hitvallás magyarázata, bármilyen alapvető prédikatori kötelesség is, nem válik egy adott ünnep beszédeinek visszatérő témájává, mivel a *Divisio apostolorum* ünnepe csak a sermonariumok egy részében jelenik meg.

Dolgozatom utolsó fejezetében a *Pomerium de sanctis* nyári részének 87. beszédét, annak temetésre vonatkozó magyarázatait vizsgáltam. A kommentárirodalom szertartásmagyarázataival, valamint sermonariumok halottak napi beszédeivel összevetve megállapítottam, hogy bár a kompiláció során Pelbárt feltételezhetően szem előtt tarthatta Robertus Caracciolus, valamint Iohannes Herolt szövegeit, a kimondottan az egyszerű híveknek szóló, logikusan felépített magyarázat ebben a formában a szerző önálló invenciójának tekinthető, ugyanis a temetési szertartás magyarázata nem tartozik a *Commemoratio defunctorum* ünnepére szánt beszédek jellegzetesen visszatérő témái közé. Mindez bizonyítja, hogy a prédikátor az allegorizálás módszerét esetenként igen szabadon, a saját igényeinek megfelelően használja.

Munkám egyfajta kísérletnek is tekinthető prédikáció és liturgia összefüggéseinek tanulmányozásához, melynek segítségével világossá válhat, hogy a liturgikus szövegeket és liturgiagyarázatokat egyfajta sajátos szövegcsoporthoz kell helyeznünk arra a virtuális könyvkerékre, mely meghatározta a középkori prédikációszerkesztés gyakorlatát. Reményeim szerint dolgozatom melléklete nemcsak a szövegkiadást gazdagítja majd, hanem további lehetőségeket is nyújt e két terület, prédikáció és liturgia kapcsolatának kutatásához.